

ПІХОРОВИЧ Василь – старший викладач кафедри філософії, Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 37, пр. Перемоги, Київ, Україна, індекс 03056 (fanja.new@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-8704>

ПОНОМАРЕНКО Віталій – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії історико-філософського факультету, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 9, вул. Пирогова, Київ, Україна, індекс 01030 (v.v.ponomarenko@npu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5294-5792>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>

Бібліографічний опис статті: Піхорович, В., Пономаренко, В., (2022). Деякі критичні зауваження на думку Михайла Драгоманова про відсутність систематичного світогляду та систематичної освіти у Тараса Шевченка. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»,* № 44, 209–234, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>

ДЕЯКІ КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ НА ДУМКУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ПРО ВІДСУТНІСТЬ СИСТЕМАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ТА СИСТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ У ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація. *Метою статті є дослідження рівня теоретичності поглядів Тараса Шевченка. Переосмислення спадщини видатного українця є, як ніколи, актуальною справою. А однозначної позиції щодо його теоретичних ідей немає як у основоположників української теоретичної думки (М.П. Драгоманов), так і в сучасних дослідників. Тому науковою новизною статті можна вважати виявлення ряду фактів, які суперечать поширеній думці про те, що Тарас Шевченко був «талановитим самородком», і, навпаки, свідчать про наявність у нього всіх умов для отримання дуже якісної, як на той час, освіти і формування систематичного, цілісного, передового*

для його доби світогляду. Тобто автори беруться спростувати напівмістичний погляд на Тараса Шевченка, згідно якого його хист з'явився «з нічого», без відповідної освіти, без будь-якого впливу на нього сучасної йому теоретичної думки, ба, навіть без будь-яких особливих зусиль з його сторони. Для досягнення поставленої мети було використано метод підбору фактів, які підтверджували б робочу гіпотезу, згідно якої освіта, яку отримував Тарас Шевченко, в основних рисах цілком відповідала тому рівню, на якому знаходилася тодішня освіта взагалі. Оскільки автори розуміють, що такий метод не можна назвати неупередженим, було застосовано також компаративний метод, за допомогою якого було проведено порівняння освіти Т. Шевченка та Л. Толстого. При цьому широко використовувався контент-аналіз художніх творів самих письменників про свою освіту – «Автобіографії» та повісті «Княгиня» Тараса Шевченка, і повістей «Дитинство» та «Отроцтво» Льва Толстого. Велику увагу в статі зосереджено на підборі і аналізі тих фактів, які свідчать, що величезний вплив на формування світогляду Тараса Шевченка мало його досить ґрунтовне знайомство з основами античної культури, ідеями французького та німецького просвітництва і класичної німецької філософії.

Ключові слова: Т. Шевченко, М. Драгоманов, системна освіта, цілісний світогляд, антична культура, культура просвітництва, класична німецька філософія.

PIKHOROVYCH Vasył – Senior Lecturer at the Department of Philosophy, National Technical University "Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky", 37, Peremohy Ave., Kyiv, Ukraine. postal code 03056, (fanja.new@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-8704>

PONOMARENKO Vitaliy – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Faculty of History and Philosophy, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, st. Pirogova, 9, Kyiv, Ukraine, postal code 01030 (v.v.ponomarenko@npu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5294-5792>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>

To cite this article: Pikhorovych, V., Ponomarenko, V., (2022). Dejaki krytychni zavvazhennja na dumku Mykhajla Draghomanova pro

vidsutnistj systematychnohgo svitoghljadu ta systematychnoji osvity u Tarasa Shevchenka. [Some critical remarks on Mykhailo Drahomanov's opinion on the lack systematic worldview and systematic education of Taras Shevchenko]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 209–234, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>*

SOME CRITICAL REMARKS ON MYKHAILO DRAHOMANOV'S OPINION ON THE LACK OF SYSTEMATIC WORLDVIEW AND SYSTEMATIC EDUCATION OF TARAS SHEVCHENKO

Summary. *The aim of the article is to study the level of theoretical views of Taras Shevchenko. Rethinking the legacy of a prominent Ukrainian is more important than ever. Both the founders of Ukrainian theoretical thought (M.P. Drahomanov) and modern researchers do not have an clear position on his theoretical ideas. Therefore, the scientific novelty of the article can be considered in the discovery of a number of facts that contradict the popular belief that Taras Shevchenko was a "rough diamond" and indicate that he had all the conditions to receive a very high-quality education and the formation of systematic, holistic worldview, advanced for his time. That is, the authors undertake to refute the semi-mystical view of Taras Shevchenko, according to which his talent appeared "out of nowhere", without proper education, without any influence on contemporary theoretical thought, or even without any special efforts on his part.*

To achieve this goal, we used the method of selecting facts that would confirm the working hypothesis that the education, received by Taras Shevchenko, mostly corresponds to the level at which the contemporary education was in general. Since the authors understand that such a method cannot be called impartial, a comparative method was used to compare the education of T. Shevchenko and Lev Tolstoy. The content analysis of the works of writers themselves about their education was widely used: "Autobiographies" and the novel "Princess" by Taras Shevchenko, and the novels "Childhood" and "Adolescence" by Lev Tolstoy. Most

of the attention in the article is focused on the selection and analysis of the facts that show that a great influence on the formation of Taras Shevchenko's worldview was his thorough acquaintance with the basics of ancient culture, the ideas of French and German enlightenment and classical German philosophy.

Key words: *T. Shevchenko, M. Drahomanov, system education, holistic worldview, ancient culture, culture of enlightenment, classical German philosophy.*

Постановка проблеми. У М. Драгоманова у його праці "Шевченко, українськофіли і соціалізм", яка, маємо відзначити, до цього часу залишається чи не найкращою роботою про Тараса Шевченка, є такі слова:

«Але ніякого плану праці й життя не бачимо ми в тому, що розказують нам близькі приятелі Шевченка про ліпшу пору його віку, бо не було в нього ніякого систематичного погляду на життя й працю, який дає тільки систематична ж наука.

А її то й не було в нашого Кобзаря. Кругом нього було дві компанії: спеціалісти-слов'янщики й так звані світські люди. Кожні й учились, і знали те, що їм було треба. А Шевченкові треба було образования чоловіка взагалі й письменника зокрема. Ні того, ні іншого не вміли йому дати його приятелі в середні часи» (Драгоманов, 1991, с. 353)

Ці слова не раз піддавалися критиці у шевченкознавчій літературі, про що пише, наприклад, О. Гриценко:

«Драгомановська спроба «розвінчати» шевченківські легенди й побороти новонароджений культ Великого Кобзаря (що про його формування в Галичині з гнівом і сарказмом не раз говорить Драгоманов) вийшла загалом невдалою: критикували професора як «ідолопоклонники» (за неповагу до національного пророка), так згодом і «іконоборці» (за позитивістську обмеженість і резонерство, за нерозуміння природи поетичної творчості)» (Герої та знаменитості в українській культурі: колективна монографія, 1999, с. 135)

Мусимо зазначити, що ця суперечка не стихала останні десятиліття та залишається **актуальною** і досі. Причому, важко сказати, що сторони хоча б трохи просунулися чи то у зближенні своїх позицій, чи хоча б в удосконаленні аргументації на їх користь.

Але, оскільки нас не дуже цікавить як позиція «ідолопоклонників», так і позиція «іконоборців», то ми вирішили просто перевірити цю думку М. Драгоманова з точки зору фактичної, а не ідеологічної.

При цьому ми, звичайно, розуміємо, що звернення до фактів саме по собі не гарантує якоїсь абсолютної об'єктивності, у сенсі безсторонності, оскільки така можлива хіба що тоді, коли предмет розбору є абсолютно байдужим для того, хто його розбирає. Ні, ми розуміємо, що сам факт звернення до саме тих, а не інших фактів, уже означає ту чи іншу їх інтерпретацію. Просто нас цікавлять у цій статті не ті чи інші інтерпретації постаті Тараса Шевченка в цілому, навіть з точки зору рівня його освіченості (з цього приводу є спеціальні роботи Котяш І. (Котяш, 2019), Мартинова К. (Martynova, 2022), Федько А.В. (Федько, 2015), Скляренко Г. Я. (Скляренко, 2019) та ін., а виключно виявлення тих фактів, які дозволили б поставити під сумнів приведену вище думку М. Драгоманова.

Так що ми не тільки не приховуємо своєї заангажованості в цьому питанні, а навпаки – вважаємо **метою** своєї роботи підбір саме тих фактів, які б дозволили спростувати вищезазначену думку М. Драгоманова. Просто ми вважаємо, що Шевченко цілком заслуговує на те, щоб його постать перестали містифікувати, ставитися до нього як до ідола, якому треба поклонятися, чи якого треба повалювати, а повернулися до детального вивчення тих конкретно-історичних обставин, в яких він формувався і продуктом яких він був.

Нашою робочою гіпотезою є припущення, що Тарас Шевченко – фігура саме історичного, тобто всесвітньо-історичного масштабу, і що став він такою фігурою в першу чергу тому, що мав змогу особисто долучитися до найбільш передових ідей свого часу. Основний **метод**, за допомогою якого ми будемо старатися привести аргументи на користь цієї гіпотези буде зводитися, як уже зазначалося, виключно до підбору відповідних фактів і мінімальної їх теоретичної обробки.

Виклад матеріалу. Почати ми вирішили не з того часу життя Шевченка, про який пише М. Драгоманов, і до якого ми повернемося трохи пізніше, щоб показати, що і у «середні часи», і в юнацькі роки, оточення Тараса Шевченка не було

таким уже безнадійним з точки зору того, що воно могло дати для його освіти. Почнемо з самого початку – тобто з аналізу початкової освіти Тараса Шевченка. Для досягнення поставленої мети ми використаємо, як зараз модно говорити, **компаративний метод**. Кажучи простіше, ми порівняємо початкову освіту малого Тараса Шевченка і, скажімо, Льва Толстого. Нам здається, що це буде вельми цікаве порівняння. Не тільки тому, що цих два великих літератори отримували освіту, притаманну абсолютно протилежним верствам тодішньої Російської імперії, але ще й тому, що Лев Толстой на цілих 14 років молодший за Тараса Шевченка, що, «по ідеї», мало б зробити різницю в їх освіті ще відчутнішою.

Але подивимося, як було насправді. Для початку, згадаємо, що пише про свою початкову освіту Тарас Шевченко в «Автобіографії»:

«На восьмому році життя, залишившись без батька і матері, знайшов він собі притулок у дячка як школяр-попихач. По многотяжкому дворічному випробуванні пройшов він грамотку, Часословець і, нарешті, Псалтир. Дячок, переконавшись у здібностях свого школяра-попихача, посилав його замість себе читати Псалтир по покійних кріпосних душах, за що і платив йому десяту копійку, як заохочення» (Шевченко 2003, с. 191). Подібну ж розповідь ми зустрічаємо і у повісті «Княгиня». (Переклад цієї та всіх наступних цитат із російськомовних творів Тараса Шевченка наш – В. П., В. П.)

Згідно «Матеріалів до біографії Т. Г. Шевченка», підготовлених дуже близьким приятелем Тараса Григоровича, українським істориком О. М. Лазаревським, ще перед тим, як Шевченко попав у науку до дячка, «батько віддав Тараса Григоровича на виучку до міщанина Губського» (Спогади Т. Шевченка, с. 23).

Виходить, що почав своє навчання Тарас приблизно у сім років, а через два-три роки він уже отримав «знання та навички», достатні для того, щоб, якщо вірити самому Тарасу Шевченку, успішно виконувати функції дяка.

Звичайно, це не значить, що всі випускники цієї школи досягали таких успіхів, як Шевченко. Навпаки, як згадує односельчанин Тараса Григорович Варфоломій Шевченко, який вчився кількома роками пізніше: «Чимало б дечого можна розказати про

ту незабутню задля мене кирилівську школу, та ледве чи було б те цікавим задля його, окрім мене і мого товариства, з котрого, може, чи буде два або три чоловіки таких, що навчилася у школі читати» (Спогади Т. Шевченка, с. 28). В будь-якому разі, факт залишається фактом, що Тарас Шевченко початковий освітній рівень опанував і притому цілком пристойно.

Треба сказати, що далеко не всі сучасники і пізніші дослідники творчості Тараса Шевченка без застережень поділяють сувору оцінку, яку той дає своїм першим учителям. Сучасник і земляк Тараса Шевченка, протоієрей П. Г. Лебединцев, стверджує, що Тарас Шевченко несправедливо змалював образ свого учителя дячка Богорського як безпробудного п'яниці, який нічому не міг навчити дітей. Сам він дає йому от яку характеристику: «Перший учитель Тараса Шевченка, стихарний дячок с. Кирилівки Петро Федорович Богорський, був сином священника с. Верещак, учився в колишній київській академії до середнього класу риторики, а після вивчення при архієрейському хорі церковного уставу і нотного співу в 1824 р. призначений дячком у с. Кирилівку; в 1827 р. йому було двадцять сім років». (Спогади Т. Шевченка, с. 28).

Прекрасно розуміючи, що Лебединцев, будучи крупним церковним діячем, не може вважатися людиною неупередженою в питанні про нищівну критику з боку Шевченка хоч і дуже дрібної, але ж таки духовної особи дячка, все ж мусимо відзначити, що Шевченків учитель мав не таку вже й погану, хоч уже далеко не блискучу (Київська академія в часи навчання Богорського вже пережила свої найкращі часи і перебувала у кризовому стані) на той час освіту і таки міг чомусь навчити свого учня.

Щоб аргументувати цю думку, пропонуємо поглянути, як виглядав освітній рівень першого вчителя Льва Толстого – німця Фрідріха Рьосселя (за іншими джерелами, Рьоссельмана), якого письменник вивів у своєму «Дитинстві» під іменем Карла Івановича. На жаль, ніяких свідчень про самого Фрідріха Рьосселя у нас немає, тому доведеться звертатися до виведеного Львом Толстим образу свого домашнього вчителя.

«За освітою» Карл Іванович був шевцем. Дев'ять років він пробув солдатом в армії саксонського короля, після чого подався у Росію в домашні вчителі. Людиною він був дуже доброю. Про

схильність до алкоголю чи взагалі про його споживання у повісті не згадується. А про інтелектуальні інтереси його можна судити з от цього опису його книжкової полицки: «Колекція книжок на власній якщо не була така велика, як на нашій, так була ще різноманітніша. Я пригадую з них три: німецьку брошуру про угноювання городів під капусту – без оправ, один том історії Семирічної війни – в пергаменті, пропаленому з одного краю, і повний курс гідростатики. Карл Іванович більшу частину свого часу віддавав на читання, навіть зіпсував, читаючи, очі; але oprіч цих книжок та «Северной Пчелы» він нічого не читав» (Толстой).

З цього опису можна зрозуміти, що знав цей вчитель майбутнього генія не більше за шевченківського стихарного дячка. Судячи з того, що написано в повісті «Дитинство», цей німецький «дядько» залишався керівником освітнього процесу майбутнього письменника, доки тому не минуло дванадцять років.

Знову ж таки, судячи з того, що Толстой писав в «Дитинстві», методика навчання була приблизно та сама, що і у Шевченка – читання книжки з переказуванням прочитаного, а також переписування з книжки.

Зрозуміло, не варто обмежуватися аналізом чисто формальної освіти Тараса Шевченка і Льва Толстого. Адже величезне значення (особливо на першому етапі формування людини) має сімейне виховання, просто розмови, які слухає дитина. Наприклад, французької мови Льва Толстого вчили не вчителі, а тітка. Багато з ним займався старший брат. Зрозуміло, що в цьому сенсі Толстой мав величезну перевагу над Тарасом Шевченком, який виріс в селі. Але і її не можна вважати абсолютною. От що пише про сімейне виховання Тараса Шевченка уже згадуваний Лазаревський: «Батько Тараса Григоровича був грамотний і для свого середовища досить начитаний; розповідь його відзначалась релігійним характером; він любив переказувати життя святих і всіляких подвижників благочестя. Інший характер мала розповідь діда, живого свідка Коліївщини; всі герої цього кривавого епізоду української історії були йому добре відомі, і саме про них він любив святковими вечорами оповідати дітям і онукам» (Спогади Т. Шевченка, с. 28).

Що стосується батька Льва Толстого, то він помер, коли синові було два роки, тому не міг мати впливу на його виховання,

але дуже характерним є образ батька, який створив письменник у повісті «Дитинство». Там він пише про батька: «Дві головні пристрасті в його житті були – карти й жінки: він виграв за своє життя декілька мільйонів і мав позашлюбні зв'язки з силою-силенною жінок усякого стану» (Толстой).

І хоч реального свого батька Лев Толстой пам'ятати не міг, але, мабуть, він мав вагомі підстави для того, щоб сконструювати для свого героя саме такий образ батька. Можливо, тому, що такого роду прототипи зустрічалися в аристократичних сім'ях нерідко.

Ті, хто пише про шкільні роки Тараса Шевченка, зазвичай не оминають увагою той факт, що чи не центральне місце в тодішній системі навчання і виховання займали різки. Отож треба перевірити, чи мав місце такий спосіб мотивації до навчання та хорошої поведінки у біографії Льва Толстого? Виявляється, що тілесні покарання дітей були звичною справою і у дворянських сім'ях. У повісті «Дитинство» підкреслюється, що бабуся, яка опікувалася вихованням головного героя, була противницею покарань дітей різками, але ці її погляди вважалися чимось дуже екстравагантним. І найголовніше – це зовсім не рятувало дітей від *страху* бути покараними різками. Саме такого роду страх покарання різками, яким погрожував чотирнадцятирічному головному герою його гувернер-француз, ліг в основу тої глави «Дитинства», яка носить назву «Ненависть». А таке покарання, як стояння на колінах, було цілком звичним ділом, і проти цього не протестувала навіть прогресивна бабуся прототипу автобіографічної трилогії Льва Толстого.

А на завершення теми тілесних покарань в школі мусимо нагадати, що у дуже багатьох розвинутих країнах Заходу від них почали повністю відмовлятися тільки у другій половині ХХ століття, і навіть до цього часу вони законодавчо заборонені ще не у всіх штатах США.

І з усього вищенаведеного ми зовсім не хочемо робити висновок про те, що початкова освіта у Тараса Шевченка була чи не кращою, ніж у Льва Толстого. Але досить очевидним є і те, що ніякої радикальної відмінності у змісті чи, скажімо, у методах навчання на рівні початкової освіти цих двох великих письменників не було.

Що стосується того рівня освіти, який можна було б назвати середнім, то стосовно Льва Толстого відомо, що його організував уже згадуваний французький гувернер Сан-Томас, який характеризується у трилогії Толстого, як людина «вельми вчена». Про зміст його ученості і про те, чому він навчив головного героя, нічого не говориться. Натомість дуже багато уваги приділено ставленню юного школяра до свого вчителя. Саме він є, як уже говорилося, головним героєм глави під промовистою назвою «Ненависть». Також у повісті згадується про вчителів окремих предметів, як от, історії, які давали уроки «по білетях», тобто були кимось на кшталт сьгоднішніх репетиторів. Ці уроки також треба було просто завчати близько до тексту, і особливого захоплення у головного героя трилогії вони не викликали.

Про «середню освіту» Тараса Шевченка ніяких систематичних даних у нас немає. Автор відомої біографії Тараса Шевченка Павло Зайцев, спираючись на спогади родичів поета, припускає, що «перші початки елементарної науки» той міг отримати від Яна Димовського – помічника управителя маєтків Павла Ангельгардта у Вільшані в той час, коли юного кріпака готували до служби при панському дворі (Зайцев, 1955, с. 30).

Завдяки Омеляну Прицаку (1933), а пізніше – Віктору Жадьку (2017) популярності набула романтична версія, заснована, головним чином, на здогадках, згідно з якою освітою юного козачка переймалася дружина Павла Ангельгардта Софія, яка розгледіла в ньому великий талант до малювання і взялася всяко сприяти розвитку цього таланту. Говориться про те, що вона доручила гувернантці своїх дітей займатися з Тарасом французькою мовою, дозволяла йому користуватися чоловіковою бібліотекою (правда, у час, коли той був відсутній) і навіть організувала йому уроки у відомого на той час портретиста, професора віленського університету Яна Рустема.

Як підтвердження того, що Шевченко брав уроки у Рустема, зазвичай приводяться його слова із листа Броніславу Залеському від 10 лютого 1855 року: «Ты спрашиваешь меня, можно ли тебе взять кисть и палитру. На это мне отвечать тебе и советовать довольно трудно, потому что я давно не видал твоих рисунков. И теперь я могу тебе сказать только, что говаривал когда-то ученикам своим старик Рустем, профессор рисования при бывшем

Виленском університете: «Шесть лет рисуй и шесть месяцев малой и будешь мастером». И я нахожу совет его весьма основательным». «Ти питаєш мене, чи можна тобі взяти пензля та палітру. На це мені відповідати тобі і радити досить важко, бо я давно не бачив твоїх малюнків. І тепер я можу тобі сказати тільки те, що колись говорив учням своїм старий Рустем, професор малювання при колишньому Віленському університеті: «Шість років рисуй і шість місяців малой і будеш майстром». І я вважаю пораду його дуже ґрунтовною» (Жадько, 2013).

Далеко не всі шевченкознавці вважають, що цього достатньо для висновку про те, що Шевченко брав уроки у Рустема. Так, наприклад, у шеститомній «Шевченківській енциклопедії» у статті про Яна Рустема говориться дуже обережно: «Припускають, що Шевченко навчався малювання у Р. під час свого перебування у Відні 1829–30» (Шевченківська енциклопедія, 2015, с. 606).

Достовірними фактами у цій версії є тільки те, що батько Софії Енгельгардт був впливовим масоном, і що сама вона виховувалася у відповідному дусі, а масони дійсно нерідко старалися сприяти талановитим простолюдинам, а також те, що не тільки малярський талант Шевченка, але і його загальний розвиток у вказаний період таки зростали. Тому, коли ми називаємо цю версію романтичною, то цим самим ми хочемо не тільки, і навіть не стільки, підкреслити її недостатню обґрунтованість фактами і велику долю в ній художнього домислу. Ми хочемо відзначити, що в цілому вона повністю відповідає тому духу романтизму, який був поширений у середовищі тодішнього масонства, і нічого принципово неможливого у цій версії немає.

Зрештою, ще одним, хоч і непрямим, аргументом на користь цієї версії може служити той факт, що практично весь список високопоставлених покровителів Тараса Шевченка, які грали неабияку роль у його долі, складається із людей, які в свій час були членами масонських лож, хоча і в масі своїй перестали бути ними після заборони масонства в Росії царем Олександром у 1822 році, і Миколою I у 1826 році. Це і В. Григорович, і Ф. Толстой, і М. Вільєгорський з В. Жуковським і О. Венеціановим, які організували його викуп з кріпацтва, і К. Брюллов. Щодо князя М. Рєпніна, батька Варвари Рєпніної, то не відомо,

чи був він масоном, але відомо, що він мав дуже великий вплив на полтавську ложу «Любов до істини», одну з провідних ролей у якій грав його молодший брат декабрист С. Волконський, і до якої входив І. Котляревський. Тому не було б нічого неймовірного і в тому, якщо б виявилось, що цей список масонів-покровителів генія з народу відкрила Софія Енгельгардт.

Зрозуміло, що це поки-що не більше, як припущення, яке не можна відкидати. Так само, як і не можна приймати це припущення за факт.

Достовірним фактом стосовно «середньої освіти» Тараса Шевченка є також те, що і сам Павло Енгельгардт згодом вирішив зробити зі свого кріпака домашнього художника, віддавши його у навчання до московського «цехового живописця» В. Ширяєва. Про останнього Тарас Шевченко теж висловлюється вельми суворо і ставить його не вище за своїх перших учителів – сільських дячків. Але, здається, і тут він не зовсім правий, бо, попри все, відомо, що В. Ширяєв мав замовлення з розпису, наприклад, приміщення Сенату і петербурзьких театрів. Мабуть, щось-таки він та вмів робити.

Щодо характеристики рівня Шевченкової «середньої спеціальної» освіти, то треба зауважити, що він брав дуже активну участь у виконанні цих замовлень. Навряд чи можна було знайти подібного рівня суспільно-значиму роботу, у якій міг би брати участь у відповідному віці Лев Толстой.

Далі нам доведеться покинути великого російського письменника – з тої причини, що порівнювати його з Шевченком на рівні вищої освіти буде не цілком коректно. Причиною є те, що у Льва Миколайовича з вищою освітою зовсім не склалося.

Ні. Казанський університет, в який він поступив, був на той час просто прекрасним навчальним закладом, і викладали там блискучі професори, але майбутній великий письменник, який здійснив величезний вплив на сучасну європейську і світову літературу, не знайшов там для себе нічого цікавого і після двох років невдалих спроб навчання покинув його, щоб поступити на військову службу, паралельно дуже інтенсивно займаючись самоосвітою. Гадаємо, що саме постійна самоосвіта протягом всього життя – це те, що є спільним для формування як Льва Толстого, так і Тараса Шевченка. Хоча мусимо

зауважити, що у формуванні Льва Толстого цей фактор грав навіть більшу роль.

Адже Тарас Шевченко в дуже великій мірі завдячує своїми знаннями саме навчанню в Академії художеств, яку М. Драгоманов вкрай несправедливо представив, як заклад, в якому давали тільки «науку маляра». Щоб довести, що ця думка є несправедливою, візьмемо хоча б такий приклад. Відоме негативне висловлювання Шевченка стосовно філософії із його «Щоденника»: «Я, попри всю мою щирю любов до прекрасного в мистецтві та в природі, почуваю непереборну антипатію до філософій та естетик». (Шевченко, 2003, с. 42).

Але хіба звідси можна зробити висновок про те, що він був незнайомий із цими науками, чи що в Академії їх не викладали? Скоріше, навпаки. Далі Шевченко пояснює, що антипатія ця викликана саме знайомством з певними філософськими і естетичними теоріями, які його не задовольнили: «І цим почуттям я зобов'язаний спочатку Галичу і остаточно шановному Василю Івановичу Григоровичу, який колись читав нам лекції про теорію мистецтва, девізом яких було: більше розмірковувати і менше критикувати. Чисто платонівський вислів» (Шевченко, 2003, с. 42–43). Ці слова Шевченко записав у своєму щоденнику 5 липня 1857 року, коли приступав до читання книжки польського гегельянця Лібельта з естетики. До речі, тут же він додає наступне: «З Лібельтом я трохи знайомий через його «Діву Орлеанську» і його критику та філософію. На перший погляд він мені здався містиком та непрактиком у мистецтвах. Подивимося, що буде» (Шевченко, 2003, с. 43). Ці слова менше всього можуть свідчити про обмеженість кругозору Шевченка виключно «слов'янством» чи «наукою маляра».

До речі, його зауваження з приводу книжки Лібельта, які зустрічаються в щоденнику за ті дні, коли він її читав, свідчать, скоріше, про те, що він вельми непогано орієнтується в філософії взагалі, і в німецькій зокрема: «Сьогодні і Лібельт мені здався помірним ідеалістом і більш схожим на людину з тілом, ніж на безтілесного німця. В одному місці він (само собою, обережно) доводить, що воля та сила духу не може проявитися без матерії» (Шевченко, 2003, с. 49).

Або от такий вирок лібельтовій естетиці: «Для людини-матеріаліста, якій Бог відмовив у святому, радісному почутті розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси, для такої напівлюдини будь-яка теорія прекрасного не є чимось більшим, як порожньою балаканиною. Для людини ж, обдарованої цим божественним розумом-почуттям, подібна теорія також порожня балаканина, і ще гірше – шарлатанство. Якби ці неживі вчені естетики, ці хірурги прекрасного замість теорії писали історію мистецтва, тут була б очевидна користь. Вазарі переживе цілі легіони Лібельтів» (Шевченко, 2003, с. 67–68). Можна пред'являти які завгодно претензії до цієї думки, але ніяк не можна сказати, що вона висловлена людиною без систематичної освіти.

Гадаю, що якщо і можна в чомусь звинуватити Шевченка, то хіба що в тому, що він був очевидно несправедливий до В. І. Григоровича, коли хоч і непрямо, але звинуватив його в тому, що той зловживав естетичними теоріями замість того, щоб писати історію мистецтва. Насправді досить навіть поверхового знайомства з творами І. В. Григоровича (2012), щоб побачити, що вони являють собою зразки чисто емпіричного мистецтвознавства і прекрасних джерел з історії російського мистецтва без найменших слідів теоретизування.

Звичайно, це зовсім не виключає того, що у своїх лекціях, які так критично оцінив Тарас Шевченко, В. Григорович не міг зловживати «філософіями і естетиками», з якими він був прекрасно ознайомлений. Але, навіть якщо так і було, це буде свідчити тільки про те, що М. Драгоманов дуже помиляється, коли пише про те, що в Академії художеств Тарас Шевченко міг опанувати виключно «науку маляра».

Можливо, що М. Драгоманов помилився тому, що саме в ті роки, в які вчився Шевченко, Академія пережила щось подібне на нинішню Болонську реформу – в 1840 році там було припинено викладання загальних предметів, і акцент було зроблено на вузькій спеціалізації. От як по це пишеться в біографії Т. Г. Шевченка: «1840 р. відбулася реорганізація Академії мистецтв. Викладання загальноосвітніх дисциплін у ній припинили. Всі учні відвідували лише спеціальні класи» (Шевченко, 1984, с. 53).

Але, по-перше, Шевченко почав вчитися у 1838 році, а по-друге, навіть теперішнє впровадження Болонської системи

не змогло повністю зруйнувати класичну систему освіти за рік чи два, не зважаючи на те, що її руйнування до цього вже тривало десятиріччями. Що ж казати про ті часи, коли традицій в освіті дотримувалися набагато ретельніше, і роль професора в освітньому процесі була незрівнянно вищою, ніж сьогодні, коли зміст і форма навчання до найменших деталей визначається спущеним зверху документом.

Тому нам варто орієнтуватися скоріше на точку зору авторів уже згаданої біографії: «Діяльність Академії мистецтв, коли до неї вступив Шевченко, регламентувалася правилами 1830 р. Крім казеннокоштных учнів-академістів, які слухали як загальноосвітні, так і спеціальні предмети, у ній навчалися так звані сторонні учні. Останні повинні були купувати квитки на право відвідування лише спеціальних навчальних класів. І все ж Шевченко, хоч і був учнем стороннім, одержав змогу слухати лекції з теорії мистецтва, які читав В. Григорович, найімовірніше – з особистого дозволу цього прихильного до нього професора» (Шевченко, 1984, с. 53–54).

До цього ми мусимо додати тільки те, що Шевченко поряд з Григоровичем згадує ще й лекції Галича. Отже, як мінімум, лекції В. Григоровича з теорії мистецтва були не єдиними загальноосвітніми предметами, з якими Шевченко знайомився в Академії.

Що стосується Олександра Галича, то про нього варто сказати окремо. Щодо нього приведені вище слова Шевченка могли бути абсолютно справедливими. Він дійсно є першим російським мислителем, який розглядав естетику виключно як філософську дисципліну і різко відмежовував її від мистецтвознавства. Ця точка зору Шевченкові могла не подобатися, але факт залишається фактом, що він був з нею знайомий.

Справжнє ім'я Олександра Галича – Олександр Іванович Говоров. Освіту він отримав в Німеччині. Його називають шеллінгіанцем, хоча він дуже грамотно і прихильно викладав ідеї Лессінга, Канта, Гердера, братів Шлегелів і навіть Гегеля. Був дуже добре знайомий і з філософією французьких матеріалістів. До того, як зайняти кафедру філософії у Петербурзькому університеті, був викладачем Ліцею у Царському Селі в часи, коли там вчився О. Пушкін. З університету був звільнений у 1821 році за

звинуваченням у безбожництві і розповсюдженні революційних ідей, хоча автори приміток до його книги «Опыт науки изящного» (Галич, 1974) вважають це звинувачення безпідставним. В будь-якому разі, зазначена книга і сьогодні представляє неабиякий інтерес як приклад цілком оригінального викладення історії розвитку естетичної думки на дуже серйозному, як на той час, рівні.

Іншими словами, уже в зовсім юні роки завдяки О. Галичу Тарас Шевченко мав можливість отримати досить повне і ґрунтовне уявлення про ідеї класичної німецької філософії. А якщо врахувати, що серед його найближчого оточення в «середні часи» було дуже багато людей із гуртка Станкевича-Грановського, з якого пішло все російське гегельянство (наприклад, навіть М. Максимович і О. Бодянський були активними членами цього гуртка, а, крім того, Шевченко був добре знайомий якщо і не з самим Миколою Станкевичем, то з його братом Олександром, який був видавцем і біографом Тимофія Грановського), то немає нічого дивного в тому, що Шевченко висловлює дуже грамотні з філософської точки зору думки, виступаючи як проти вульгарного матеріалізму, так і проти містичної складової гегельянства, чи, скажімо, вчення Сквороди, і шукаючи витоки «божественного розуму-почуття», яким має керуватися художник, у реальній історії мистецтва.

На жаль, ми не маємо відомостей про те, які ще загальнотеоретичні курси слухав Шевченко в Академії художеств, але і названих цілком достатньо для того, щоб вважати його художню освіту не такою вже й убого ремісницькою, як це думає М. Драгоманов.

Але було б неправильно, коли б ми оцінювали якість освіти виключно за кількістю годин, виділених на ті чи інші предмети. Такий чисто бюрократичний підхід якщо і має якийсь сенс, то дуже і дуже обмежений. Адже можна прослухати дуже багато теоретичних курсів і при цьому залишитися убогим емпіриком, а можна і в процесі виключно практичних занять досягти найглибші теоретичні ідеї.

Багато ж бо залежить від того, як організовані самі практичні заняття. В цьому сенсі великий інтерес представляє опис Шевченком своїх занять в академії: «Вранці, о дев'ятій годині, я йду в клас для малювання. (Я вже роблю етюди олійними фарбами

і в минулій іспит отримав третій номер.) ... Об одинадцятій годині я або заходжу до Карла Павловича, або приходжу додому і ми снідаємо із Штернбергом чим Бог послав. Потім я знову йду до класу і залишаюсь там до третьої години. О третій годині ми йдемо обідати до мадам Юргенс. Іноді й Карл Павлович із нами, бо я майже щодня в цей час заставав його у Штернберга, і він часто відмовлявся від розкішного аристократичного обіду задля мізерного демократичного супу. Істинно незвичайна людина! Після обіду я вирушаю до класів. Десь о сьомій годині до класів приходять Штернберг, і ми йдемо або в театр, або, трохи погулявши по набережній, повертаємось додому, і я читаю щось вголос, а він працює, або я працюю, а він читає» (Шевченко, 2003, с. 156).

Як бачите, робочий день дуже інтенсивний. Робота перемежується зі спілкуванням з його учителем Карлом Брюлловим чи з близьким товаришем Василем Штернбергом. З останнім вони навіть під час роботи читають і обговорюють прочитане. Причому подібно, що такий спосіб роботи був не випадковістю. В записаних Г. Честахівським спогадах Шевченка той згадує про читання вголос і обговорення книжок з самим Карлом Брюлловим: «І що то за день був золотий! І рисували й читали, бо Брюллов дуже любив читання: оце, було, як дома малює, то щоб хто-небудь читав йому, а він слуха та малює. Або як зане-дужа та лежить на ліжку, то теж щоб читали йому. І розмовляли, і співали, і пили по чарочці та заїдали усячиною. І дуже, дуже веселі були!» (Шевченко, 2003, с. 334)

А от як він описує в повісті «Художник» вільний час головного героя: «...я запросив себе, за рекомендацією Фіцтума, студента Демського. Скромний і чудово освічений і до того ж бідний молодий поляк. Він цілий день проводить в аудиторії, а вечорами займається зі мною французькою мовою та читає Гіббона. Двічі на тиждень вечорами я ходжу до зали Вільного економічного товариства слухати лекції фізики професора... Ходжу також, разом із Демським, раз на тиждень слухати лекції зоології професора Куторги. У мене, як ви самі бачите, даремно час не минає» (Шевченко, 2003, с. 168).

Якщо взяти всі описані вище факти у їх сукупності, то можна зробити висновок, що освіта у Тараса Шевченка була цілком

пристойною на його час, і на кожному з етапів його становлення в його оточенні були люди, у яких було чому навчитися. А якщо говорити саме про час навчання в Академії, то не можна не визнати, що як організація освіти, так і «освітнє середовище», в якому формувався Тарас Шевченко, були просто блискучими.

Але освіта – це не тільки лекції чи живе спілкування. Дуже важливу роль у становленні людини мають книжки. Тому поспробуємо проаналізувати ті книги, з якими був знайомий Кобзар. Тим більше, що нам відомий список книг, які залишили в його бібліотеці після смерті відомого українця. Також ми можемо проаналізувати книги, які згадував автор в своїх найбільш філософських творах: «Художник» і «Близнець».

Треба зазначити, що Шевченко, можливо, під впливом ідей Просвітництва, активно пропагує як навчання за допомогою книги в цілому, так і щедро роздає рекомендації, які саме книжки він вважає корисними для читача. Цим, до речі, його повісті виділяються на фоні будь-якої художньої літератури. Навіть якщо дивитися чисто статистично, то зразу впадає в око, що в «Художнику», наприклад, згадується більше тридцяти книг, а в «Близнюках» – більше двадцяти. Такі «списки літератури» характерні скоріше для наукових праць, як для повістей. Та, власне, ці повісті багато в чому і є науковими працями. Не випадково один із класиків української педагогіки С. Х. Чавдаров робить ці та інші твори предметом спеціального розбору у своїй монографії «Педагогічні ідеї Тараса Шевченка» (Чавдаров, 1953).

Цікаво, що коли Шевченко у своїх повістях згадує і розбирає таку масу літератури і робить з неї цілком наукові висновки, він робить це цілком художньо, доволі гармонійно підкреслюючи за їх допомогою сюжет повістей, збагачуючи таким чином характеристики героїв (погодьтеся, що вислів «скажи, що ти читаєш, і я скажу, хто ти» нічим не гірший за його давньогрецький прототип) і допомагаючи читачу зрозуміти головну ідею твору, що свідчить вже на користь майстерності і обізнаності Шевченка-письменника.

На перший погляд, якщо проаналізувати загалом як бібліотеку Шевченка, так і згадувані твори, то більшість з них є творами художньої літератури, як от книги Діккенса, Вальтера Скота, О. Дюма, Дефо, Пушкіна, Гоголя, Котляревського.

Також велику частину Шевченкової бібліотеки складають твори з історії України: «Описание о козацком малороссийском народе и военных его делах», «Судьба Червоной Руси», «История Русов или Малой России» Конисского, «Богдан Хмельницкий» Н. Костомарова. Слід визнати, що для здобуття «систематичного підходу» їх зовсім недостатньо. Можливо, в цьому сенсі дійсно Драгоманов був правий.

Але, можливо, це буде нашою помилкою: некритично прийняти точку зору М. Драгоманова і слідом за ним шукати у Тараса Шевченка «системний підхід», застосовуючи при цьому виключно системну методологію позитивізму, послідовником якого місцями був і сам прославлений дядько Лесі Українки? Можливо, Тарас Шевченко був далекий «системної науки», про яку з таким захватом писав Драгоманов. Проте, можливо, що саме через свій «системний підхід», М. Драгоманов не зміг помітити набагато глибшої за позитивістську теоретичності Шевченка. Адже якщо дивитись не просто системно в позитивістському сенсі, а теоретично-філософськи, тобто коли до уваги береться не просто система, а і її генезис, то своє мислення Шевченко формував на тих книгах, які стали підґрунтям класичної філософської думки. В першу чергу, на творах, які склали основу європейської культури – Гомер, Горацій, Вергілій, Тіт Лівій. Причому, це був не випадковий підбір, а принцип. Так в «Художнику» є така цитата: «Показав Карлу Петровичу (Брюллову – В.П.) і він мені найсуворіше заборонив брати сюжети з чого б там не було, крім Біблії, стародавньої грецької та римської історії. «Там, – сказав він, – все простота та витонченість. На середній історії – аморальність і потворність» (Шевченко, 2003, с. 152). Або ще одна цитата: «Тепер тільки я зовсім зрозумів, як необхідне вивчення антиків і взагалі життя та мистецтва давніх греків» (Шевченко, 2003, с. 153). Дослідниця питання про вплив античної культури на творчість Тараса Шевченка І. Рожкова, посилаючись на думку Ю. Микитенка (2011. № 46. С. 16–21) вважає, що «ці слова стали внутрішнім маніфестом Шевченка» (Рожкова, 2020). Причому, варто звернути увагу і на той факт, які саме античні сюжети цікавлять Тараса Шевченка. Так, наприклад, уже в 1837 році він малює картину «Смерть Сократа». А ще у нього є малюнок «Діоген» і малюнок зі статуї

Геракліта у Літньому саду. Очевидно, що молодого художника цікавила не тільки тілесна краса, яка знайшла відображення в античному мистецтві.

З іншого боку, аналіз Шевченкової бібліотеки показує, що він дуже цікавився німецьким просвітництвом. Не даремно серед всієї бібліотеки чільне місце посідає вісім томів Ф. Шиллера. А Губер, перекладач «Фауста», неодноразово згадується у його повістях як близький знайомий. Можливо, і це місце художника було написано не просто так: «Субота була присвячена Йохіму, а неділя Шмідту та Фіцтуму. Ви помічаєте, що всі мої знайомі німці. Але які чудові німці! Я просто закоханий у цих німців». (Шевченко, 2003, с. 163)

Про те, що Шевченко дуже добре був знайомий з ідеями класичної німецької філософії, ми вже писали раніше. І, можливо, саме на цій основі «безсистемний» Шевченко в своїх творах проявив себе як дуже глибокий письменник, творчість якого не просто знаходилася на тому рівні розвитку теорії, який був досягнутий людством на той час, але багато в чому визначала подальший розвиток теорії у дуже багатьох сферах. Може саме в тому, що у Шевченка була цілком правильна освіта, яка дозволила йому оволодіти найголовнішими багатствами людської культури у їх конкретно-історичній цілісності, а не просто «систематична освіта» в позитивістському сенсі, і криється розгадка того парадоксу, який зафіксував Іван Франко: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим...» (Франко, 1983, с. 255)

Достатньо привести декілька думок із творів Шевченка, які показують розуміння ним того стану речей, який був за його часів, залишалися актуальними за часів Драгоманова, і при цьому звучать цілком сучасно, щоб зрозуміти, що Шевченко був класиком не тільки в поезії, але і в області теорії.

«Люди матеріальні і нерозвинені, що прожили свою мізерну юність у бруді та випробуваннях і так-сяк вилізли на світ Божий, не вірять у жодну теорію» (Шевченко, 2003, с. 128).

«Початкові спроби завжди складні. Молода уява не стискується, не зосереджується в одне багатомовне слово, в одну ноту, в одну рису. Їй потрібен простір, вона ширяє і в ширянні своєму

часто заплутується, падає і розбивається об незламний лаконізм» (Шевченко, 2003, с. 135).

«Взагалі у житті середня дорога є найкращою дорогою. Але в мистецтві, в науці і взагалі в розумовій діяльності середня дорога ні до чого, крім безіменної могили, не приводить» (Шевченко, 2003, с. 188).

«Як трохи потрібно, щоб зробити людину схожою на худобу» (Шевченко, 2003, с. 88)

«Ні, виховання скоріше нічого не зробить з людини, або тільки споганить її, але перетворити її на грубу тварину ніяке виховання не в силах» (Шевченко, 2003, с. 152).

Такими неоднозначними питаннями, що вимагають досить оригінальних відповідей сповнені його твори. Вони змушують думати та замислюватися над проблемами педагогіки, проблемами глибоко соціального і навіть філософського характеру. Можливо, Кобзар не читав надто вже багато філософів-теоретиків своєї епохи, але епоха «заразила його цими думками». Можливо, через діяння декабристів, чи популярність всього німецького, і в першу чергу, німецької класичної філософії в тому ідейному середовищі, в якому формувався світогляд Тараса Шевченка, а можливо тому, що через передову культуру свого часу, в лоні якої він зростає, поет опановував не тільки німецький чи французький, а «світовий дух», який, за словами Гегеля, в ці часи відвідав ці нації.

Висновки. Звичайно, порівнювати теоретичність Шевченка та Драгоманова є досить невдячною справою, хоча в наш час використовують компаративний метод де завгодно. Та й порівнювати треба не просто щось із чимось, а через певний зріз, вектор, призму. Якщо порівнювати поінформованість, системність Шевченка та Драгоманова в контексті позитивізму, то зрозуміло, знання Шевченка є мізерними, що й констатує Михайло Петрович. Якщо ж мірилом буде філософія Гегеля, то Драгоманов більше був позитивістом, метафізиком, а Шевченком діалектиком. Тому Драгоманов, хоча й зробив для розуміння справжнього Шевченка дуже багато, повною мірою розкрити теоретичний потенціал його як мислителя так і не зміг.

Як Рассел при всій своїй ерудованості в історії філософії, не зрозумів в свій час філософії Спінози, так і Драгоманов не зрозумів до кінця ідей Тараса Шевченка.

Адже далеко не завжди ідея виступає у суто науковій чи навіть філософській формі і оволодіває нами виключно через розуміння. Згадаймо уривок із «Близнюків», коли оповідач залишився на ніч у господаря Никифора Федоровича: «Довго розмовляли ми з ним про різні предмети і випадково торкнулися моєї слабкої струни, народних наших пісень. Жоден професор словесності у світі не прочитував [так] своєї лекції про значення, вплив та гідність народних пісень. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова та мотиви наших прекрасних задушевних пісень» (Шевченко, 2003, с. 27).

Без особливого ризику помилитися можна припустити, що і Шевченко, не будучи професором словесності, своєю поезією і самим своїм життям надихнув М. Драгоманова на збір і систематизацію українських пісень, яку він вважав справою всього його життя, та, мабуть і на формування його громадської позиції мав неабиякий вплив.

Як мав він величезний вплив на формування усієї української культури навіть у тих областях, до яких, на перший погляд, ніякого стосунку не мав.

Можна припустити, що велику роль в створення образу Тараса Шевченка як малоосвіченого самородка вніс сам Тарас Шевченко. Це була цілком органічна частина постійно підтримуваного ним образу «поета з народу» – як от кожух, в якому він в один час ходив, чи козацькі вуса і смушкова шапка зі знаменитого автопортрету. Очевидно, що саме в цьому дусі написана і його автобіографія, на основі якої багато хто із наших сучасників робить висновки про освіту її автора.

Не виключено також, що дуже багато хто з «близьких» до Шевченка людей, на спогади яких і опирається у своїх судженнях М. Драгоманов, просто міряли Шевченка своєю власною міркою, тобто міркою своєї власної освіченості, яка так же мало підходила для оцінки масштабу освіченості Тараса Шевченка, як мало підійде для вимірювання відстані між зірками кравецький сантиметр. Вони просто не здогадувалися, що освіченість Тараса Шевченка, навіть якщо вона була в чомусь і неповною, несистематичною, міряється «світловими роками» класики, а зовсім не обивательсько-професорськими науковими ступенями чи науковими знаннями, на які, очевидно, при всій своїй

критичній налаштованості як до обивательства, так і до офіційної науки, орієнтувався, висловлюючи розглянуту нами думку, і М. Драгоманов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галич А.И. Опыт науки изящного. Русские эстетические трактаты первой трети XIX в. В 2-х т. Т. 2. веб-сайт. URL: http://az.lib.ru/g/galich_a_i/text_1825_opyt_nauki.shtml (дата звернення: 30.03.2022)

2. Герої та знаменитості в українській культурі : [кол. монографія]. ред.-упоряд. О. Гриценко. К. : [УЦКД], 1999. С. 97–165.

3. Григорович В.И. Избранные труды. СПб. : Лема, 2012. 480 с.

4. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). К. : Либідь, 1991. 688 с.

5. Жадько В. Оточення Шевченка. Ян Рустем. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12549> (дата звернення: 30.03.2022)

6. Жадько В. Тарас Шевченко і Софія Енгельгардт. URL: https://skrynka-pandory.blogspot.com/2017/03/blog-post_356.html (дата звернення: 30.03.2022).

7. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Нью-Йорк – Париж – Мюнхен : 1955. 400 с.

8. Котяш І. Інтерпретація постаті Т. Шевченка у сучасних українських та польських працях. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20190304-interpretaciya-postati-t-shevchenka-u-suchasnih-pracyah> (дата звернення: 30.03.2022)

9. Микитенко Ю. Античність у творчості Тараса Шевченка. Вісник НТШ. 2011. № 46. С. 16–21.

10. Прицак О. Шевченко – пророк. К. : 1993 рік. 33 с.

11. Рожкова І.Г. Грецькі античні мотиви в творчості Тараса Шевченка та їх тлумачення з погляду неоеелліністики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2020, № 46, том 2. С. 92–96.

12. Скляренко Г. Я. Інтерпретації образу Тараса Шевченка в українському мистецтві ХХ століття URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20(1).pdf) (дата звернення: 30.03.2022).

13. Спогади про Тараса Шевченка. Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлока; передм. В. Є. Шубравського. К. : Дніпро, 1982. 547 с.

14. Толстой Л. Дитинство URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=8398> (дата звернення: 30.03.2022).

15. Федько А.В. Еволюція образу Тараса Шевченка в українському мистецтві кінця ХХ–ХХІ століття. *Молодий вчений*, № 5(20), ч. 4, К. : 2015. С. 66–69.

16. Франко І. Я. Тарас Шевченко. Зібрання творів: В 50-ти т. К. : 1983, т. 39, с. 248–255.

17. Чавдаров С.Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К. : Радянська школа, 1953. 208 с.
18. Шевченківська енциклопедія в 6 томах: К. : НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. 2015. Том 5. 1040 с.
19. Шевченко Т. Г. Біографія. К., 1984. 560 с.
20. Шевченко Т.Г. Автобіографія. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 5. С. 191–193.
21. Шевченко Т.Г. Близнецы. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 11–119.
22. Шевченко Т.Г. Усні оповідання, записані іншими особами Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 327–334.
23. Шевченко Т.Г. Художник. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 120–207.
24. Шевченко Т.Г. Щоденник. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 5. С. 9–187.
25. Martynova K. Taras Shevchenko: Ukrainian Liberty Idol. 5.03.2022. URL: <https://www.dailyartmagazine.com/taras-shevchenko-a-ukrainian-liberty-idol/> (дата звернення: 30.03.2022)

REFERENCES

26. Ghalych A.Y. Opyt nauky yzjashhnogho. Russkyye estetycheskiye traktaty pervoy trety XIX v. V 2-kh t. T. 2. [The experience of the science of grace. Russian aesthetic treatises of the first third of the 19th century. In 2 vols. T. 2.] veb-sajt. URL: http://az.lib.ru/g/galich_a_i/text_1825_opyt_nauki.shtml (data zvernennja: 30.03.2022) [in Russian].
27. Gheroji ta znamenytosti v ukrajinskij kul'turi : kol. monohrafija [Heroes and celebrities in Ukrainian culture: collective monograph] red-uporjad. O. Ghrycenko. K. : [UCKD], 1999. S. 97–165 [in Ukrainian].
28. Ghryghorovych V.Y. Yzbrannye trudy (selected works). SPb. : Lema, 2012. 480 s. [in Russian].
29. Draghomanov M. P. Vybrane («...mij zadum zlozhyty ocherk istoriji cyvilizaciji na Ukrajinii») [Selected («... my plan to write an essay on the history of civilization in Ukraine»)]. K. : Lybidj, 1991. 688 s. [in Ukrainian].
30. Zhadjko V. Otochennja Shevchenka. Jan Rustem [Shevchenko's entourage. Jan Rustem]. URL: <http://svitylytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12549> (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].
31. Zhadjko V. Taras Shevchenko i Sofija Engheljghardt [Taras Shevchenko and Sofia Engelhardt]. URL: https://skrynka-pandory.blogspot.com/2017/03/blog-post_356.html (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].
32. Zajcev P. Zhyttja Tarasa Shevchenka [Life of Taras Shevchenko]. Njju-Jork – Paryzh – Mjunksen : 1955. 400 s. [in Ukrainian].
33. Kotjash I. Interpretacija postati T. Shevchenka u suchasnykh ukrajinskijkh ta poljskijkh pracjakh [Interpretation of the figure of T. Shevchenko in modern

Ukrainian and Polish works]. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20190304-interpretaciya-postati-t-shevchenka-u-suchasnih-pracyah> (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].

34. Mykytenko Ju. Antychnistj u tvorchosti Tarasa Shevchenka. [Antiquity in the works of Taras Shevchenko]. Visnyk NTSh. 2011. # 46. S. 16–21 [in Ukrainian].

35. Pricak O. Shevchenko – prorok [Shevchenko is a prophet]. K. : 1993 rik. 33 s. [in Ukrainian].

36. Rozhkova I.Gh. Ghrecjki antychni motyvy v tvorchosti Tarasa Shevchenka ta jikh tлумachennja z pohljadu neoellinistyky [Greek ancient motifs in the works of Taras Shevchenko and their interpretation from the point of view of neo-Hellenism]. Naukovyj visnyk Mizhnarodnogho ghumanitarnogho universytetu. Ser.: Filologhija. 2020, # 46, tom 2. S. 92–96 [in Ukrainian].

37. Skljarenko Gh. Ja. Interpretaciji obraza Tarasa Shevchenka v ukrajinsjkomu mystectvi XX stolittja [Interpretations of Taras Shevchenko's image in the Ukrainian art of the XX century]. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20(1).pdf) (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].

38. Spoghady pro Tarasa Shevchenka [Memoirs of Taras Shevchenko]. Uporjad. i prymit. V. S. Borodina i M. M. Pavljuka; peredm. V. Je. Shubravs'koghho. K. : Dnipro, 1982. 547 s. [in Ukrainian].

39. Tolstoj L. Dytynstvo [Childhood]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=8398> (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].

40. Fedjko A.V. Evolucija obrazu Tarasa Shevchenka v ukrajinsjkomu mystectvi kineja XX–XXI stolittja [The evolution of the image of Taras Shevchenko in Ukrainian art of the late XX–XXI centuries]. Molodyj vchenyj, # 5(20), ch. 4, K. : 2015. S. 66–69. [in Ukrainian].

41. Franko I. Ja. Taras Shevchenko [Taras Shevchenko]. Zibrannja tvoriv: V 50-ty t. K. : 1983, t. 39, s. 248–255 [in Ukrainian].

42. Chavdarov S.Kh. Pedagoghichni ideji Tarasa Ghryghorovycha Shevchenka [Pedagogical ideas of Taras Shevchenko]. K. : Radjansjka shkola, 1953. 208 s. [in Ukrainian].

43. Shevchenkivsjka encyklopedija v 6 tomakh [Shevchenko's encyclopedia in 6 volumes]. K. : NAN Ukrajinu. In-t l-ry im. T.Gh. Shevchenka. 2015. Tom 5. 1040 s. [in Ukrainian].

44. Shevchenko T.Gh. Bioghrafija [Biography]. K., 1984. 560 s. [in Ukrainian].

45. Shevchenko T.Gh. Avtobioghrafija [Autobiography]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 5. S. 191–193 [in Ukrainian].

46. Shevchenko T.Gh. Blyznecy [The twins]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 4. S. 11–119 [in Russian].

47. Shevchenko T.Gh. Usni opovidannja, zapysani inshymy osobamy [Oral stories written by other persons]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 4. S. 327–334 [in Ukrainian].

48. Shevchenko T.Gh. Khudozhnyk [Painter]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 4. S. 120–207. [in Ukrainian].

49. Shevchenko T.Gh. Shhodennyk [Diary]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 5. S. 9–187. [in Ukrainian].

50. Martynova K. Taras Shevchenko: Ukrainian Liberty Idol 5.03.2022. URL: <https://www.dailyartmagazine.com/taras-shevchenko-a-ukrainian-liberty-idol/> (data zvernennja: 30.03.2022)